

OSZKÓ EDINA

Párhuzamok és különbözőségek Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában* és Nádás Péter: *Emlékiratok könyve* című regényében

Parallèles et différences entre *Le livre des mémoires* de Péter Nádás et *À la recherche du temps perdu* de Marcel Proust.

La présente communication étudie le rapport intertextuel entre *Le livre des mémoires* de Péter Nádás et *À la recherche du temps perdu* de Marcel Proust. Notre argumentation se base fondamentalement sur la notion barthienne de l'intertextualité et prend pour point de départ des analogies narratologiques, thématiques, stylistiques et scéniques. Il se peut que l'analogie la plus apparente se manifeste sur le plan stylistique, étant donné que le fond des deux romans se constitue de périphrases. La mémoire involontaire, aussi bien que la perception artistique trouvent leur place dans tous les deux romans. Ma communication n'analyse pas uniquement les traits comparables des deux romans, mais en relève également les particularités différentes, notamment les traits postmodernes du *Livre des mémoires*.

«Az európai irodalom titkos kapcsolatok és rejtett összefüggések szövevényes rendszere. Úgy használhatjuk, hogy még csak nem is kell tudnunk róla sokat. Ezek a titkos kapcsolatok nem ismernek nyelveket, nem ismertek, nem ismernek, és nem fognak ismerni politikai határokat. Ezek a titkos kapcsolatok még akkor is érintetlenek, ha újra és újra felfordul körülöttük ez a vak világ.»¹

Jelen tanulmány két jelentős XX. századi nagyregény összevetését kísérli meg, egyfajta hatástörténeti vizsgálat alá vetve Nádás Péter *Emlékiratok könyve* című regényét. Legitimnek tekinthetjük a két regény összevethetőségét egyfelől Roland Barthes intertextualitás fogalmára támaszkodva, másfelől az *Emlékiratok könyvének* terjedelmes kritikája is kitér e két regény párhuzamára, és maga Nádás Péter is utal a Proust-regény *Emlékiratok könyvére* gyakorolt hatására.

Barthes-i értelemben minden szöveg intertextus, amelyben különböző szinteken jelen vannak más szövegek is, és amelyek nem választhatók el a

¹ NÁDAS, Péter, 2000, „Egy író titkos önarcképe”, in *Talált cetli*, Pécs, Jelenkor, 260. o.

korábban megjelent szövegektől. Barthes az irodalmi művet szövehez hasonlítja: amely más, különböző irodalmi művek szövedéke.²

Nádas Péter Mihancsik Zsófiának adott interjúsorozatában érintőlegesen beszél a prousti (és a manni) regény rá gyakorolt hatásáról:

Ha viszont valaki megnézné, hogy a Thomas Mann- és a Proust-mondatok miként viszonyulnak az én mondataimhoz, ha tényleg megvizsgálná, akkor tartalmas viszonyt találna. De ez a viszony is sokkal bonyolultabb annál, mint ahogy ezek a recenziók említik. [...] Ha valaki olyan közel kerülne a könyvhöz, hogy például megértené, Proust és Mann számomra miért és milyen aspektusból lett e könyv viszonyítási pontja. Hogyan viszonyultam a mondataikhoz. A mondataimnak ugyanis abszolút semmi közük a Proust- és a Thomas Mann-mondatokhoz, mármint a szó szakmai értelmében. De mind a kettő bejön mint anyag.³

Nádas tehát először mintha egyfajta stilisztikai viszonyként határozná meg a prousti és a manni regények jelenlétét az *Emlékiratok* könyvében, később azonban a szintaktikai viszonyt elutasítja.

A két regényben stilisztikai, narratológiai, tematikai és „szcenikai” analógiákat fogunk keresni. A két regény párhuzamát több szempontból is indokoltnak tarthatjuk: legszembetűnőbb a stilisztikai párhuzam, hiszen mindkét regényre a körmondatos stílus jellemző. A mondatok terjedelmén kívül mindkét regény stílusára jellemző a szinonimák és a jelzők halmozása. Lényeges különbség azonban a két regényben a központozás alkalmazása. Proust előszeretettel használ regényében zárójeleket és gondolatjeleket, amelyek azonban az *Emlékiratok* könyvéből szinte teljesen hiányoznak. A prousti regényben a zárójelbe tett gondolat sokszor hangsúlyosabb és informatívabb, mint a zárójelen kívüli gondolat, és ugyanezt mondhatjuk a prousti gondolatjelekről.⁴ Proust regényének stílusáról Léo Spitzer és Jean Milly írt mélyreható tanulmányt. Spitzer a prousti mondatok ritmusát meghatározó elemnek tartja a regényben, és összetett mondatait azzal a komplexitással veti össze, amiképpen az elbeszélő a világot szemléli. Spitzer szerint a prousti körmondat kiterjedése annyira meghaladja az emberi lélegzet időtartamát, hogy a mondat vége mintegy megkönnyebbülést

² BARTHES, Roland, 1994, „La théorie du texte”, in *Œuvres Complètes*, Paris, Éditions du Seuil, 1683. o.

³ MIHANCSIK, Zsófia, 2006, *Nincs mennyezet, nincs földem. Beszélgetés Nádas Péterrel*, Jelenkor kiadó, Pécs, 324. o.

⁴ SPITZER, Léo, 1970, *Études de style : le style de Marcel Proust*, Paris, Gallimard, 407. o.

jelent az olvasó számára.⁵ A mondatok ritmusa és az emberi lélegzetvétel közötti kapcsolatáról Nádás Péter is beszél *Hazatérés* című esszéjében:

Megtanultam, hogy a mondatoknak illetéknéppen ritmusa, a szöveg egészének sajátos lélegzetvétele van. Ami az olvasó szempontjából azt jelenti, hogy nem csak a szemével, hanem a lélegzetének ritmusával, s ebből következőn a vérnyomásával is olvas. Az interpunkció közvetlen kapcsolatban áll a fiziológiával.⁶

Nádás a mondatok belső ritmusát az életritmussal vonja párhuzamba. Az *Emlékiratok* könyvének legjellemzőbb stilisztikai eleme szintén a körmondat, ez alól csupán a *Nincsen tovább* című fejezet képez kivételt. Ezen kívül ki kell még térnünk a nádas dialógusokra, központosásra és szóképekre.

Az *Emlékiratok* könyvében igen ritkán fordulnak elő hagyományos értelemben vett, gondolatjellel bevezetett dialógusok. A dialógusok általában idézőjelben vannak, vagy pedig a leírásba beékelten, szabad függő beszédben jelennek meg. De vannak természetesen hagyományos értelemben vett dialógusok is a műben, amelyekben minden mondat új bekezdésben jelenik meg.

A központosást vizsgálva fölfigyelhetünk egyrészt a gondolatjel alkalmazásának teljes hiányára, ami (például Proustnál is) a tagmondatok beékelődését teszi lehetővé. Ezzel szemben Nádás „halmozza” az egyes tagmondatokat, amelyeket vesszővel választ el egymástól.

Az *Emlékiratok* könyvében a stilisztikai elemek közül leginkább a késleltetéssel, az ismétléssel, a halmozással és a metonímiával találkozhatunk. A késleltetés mikro-, azaz egyes mondatok között, és makroszinten, azaz a struktúra szintjén is megjelenik a regényben. A regényindítást vizsgálva rögtön a késleltetéssel találkozhatunk:

Utolsó berlini lakásom Kühnertéknél volt, kinn Schöneweidén, egy vadszőlővel befuttatott villaház első emeletén.⁷

Az olvasó már az első mondatban szereplő vadszőlőről az ősre asszociálhat és ez az asszociáció a második mondatban be is igazolódik:

Már vörösödtek a vadszőlő levelei, a megfeketedett gyümölcsökre madarak jártak, ősz volt.⁸

⁵ Uo.

⁶ NÁDAS, Péter, 1988, „Hazatérés”, in *Játéktér*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 16. o.

⁷ NÁDAS, Péter, 1998, *Emlékiratok könyve*, Pécs, Jelenkor Kiadó, I. kötet, 7. o.

Jolanta Jastrzebska az *Emlékiratok könyvének* stilisztikai elemzésében kiemeli a halmozás, felsorolás és az ismétlés gyakori használatát. Jastrzebska szerint ezen eljárások alkalmazása a barokk hagyományhoz nyúlik vissza, csakúgy, mint a körmondatos stílusé, ám jelenlétüket a Nádas-regényben a pontosságra törekvéssel magyarázza. Jastrzebska szerint „*A pontosságra törekvés a rokon értelmű szavak vagy szinonimák halmozását eredményezi.*”⁹ Ezt az eljárást számtalanszor megfigyelhetjük ebben a regényben: „*Égtek, sercegetek a gyertyák*”, „*az eső dobolása és zuhogása*”, „*monologizáltunk, fecsegtünk, öntöttük egymásra a szót.*”¹⁰

Jastrzebska szerint Nádas prózájára leginkább a tárgyiasság és az intellektualitás jellemző. Szerinte „az intellektuális próza jellemzője az, hogy szavakkal, elvont fogalmakkal operál, nem pedig képekkel. Jastrzebska stilisztikai elemzését az *Emlékiratok könyvének* posztmodern és modern vonásainak elemzésével zárja. Szerinte a Nádas-regény ötvözete a modernnek és a posztmodernnek, mert szerinte Nádas modernsége aprólékos leírásaiban és megfigyelő képességében rejlik. Szerinte az ismétlések és halmozások alkalmazása is Nádas modernségében gyökerezik. Posztmodern vonás ellenben a műben, hogy „*lemond a tények ok-okozati összefüggéseinek*” feltárásáról. Jastrzebska szerint azonban Nádas Péter „*tüllépett már a posztmodern tudaton és írásmódon.*”¹¹

Érdekes megvizsgálni azonban, hogy az irodalmi posztmodernség miképpen van jelen mégis az *Emlékiratok* könyvében. A dolgozat ezen részéhez alapul vehetjük Hans-Robert Jauss: *Az irodalmi posztmodernség* című 1994-es tanulmányát.¹² Ebben Jauss többek között az intertextualitás jelenlétére helyezi a hangsúlyt, amely „*a korábbi dolgok dekompozíciójából és rekompozíciójából*” fakad, „*a múlt olyan elsajátításából s egyben megfiatalításából, ahol egy korszaktudatnak az a visszája látható, amely már teljesen tudatában van*

⁸ Uo.

⁹ JASTRZEBSKA, Jolanta, 1993/1, „Körmondatos stílus a modern magyar prózában”, *Magyar Nyelv*, 30. o.

¹⁰ NÁDAS, *i. m.*, 297. o.

¹¹ JASTRZEBSKA, *i. m.*, 40. o.

¹² JAUSS, Hans-Robert, 1999, „Az irodalmi posztmodernség”, in *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Budapest, Osiris Kiadó.

*utólagosságának, s mégis épp ennek pozitívva tételével képes újra kreatívva válni.*¹³ A hagyományokhoz való egyfajta sajátos visszatérésről van tehát szó, ahol a hagyományt a szerző úgy használja föl, hogy megkérdőjelezi annak létjogosultságát, és ezáltal alkot új művet. A posztmodern irodalom megkérdőjelezi a műalkotás autonomitását, hiszen szabadon rendelkezik minden elmúlt kultúrával. A mű nem eredeti műalkotás többé, mint a romantikában volt, hanem az azt megelőző számtalan mű szövedéke:

Amennyiben minden régi szöveg az új szövegek „pretextusává” vagy palimpszesztjévé válhat, akkor az autonóm mű szingularitása feláldoztatik ugyan, ehelyett azonban megnyílik az intertextualitás olyan horizontja, melyben a más szövegek tematizált jelenléte magában a polifónná vált szövegben engedi meg az elmúlt kultúrák feletti szabad rendelkezést.¹⁴

Posztmodern vonásnak tekinthető eszerint a regényben a különböző hagyományok felhasználása: úgy, mint az emlékirat-jelleg, a körmondatos stílus, a prousti, manni rájátszások, de akár a fülszöveg is, amely a regény, az események, a szereplők fiktív voltát kívánja hangsúlyozni. Posztmodern jelleg lehet ezen kívül az elbeszélői funkció több narrátorra való felosztása is. Azonban bizonyos szempontból valóban nem posztmodern regényről van szó, mint akár Esterházy Péter műveinek esetében, amelyekben rendkívül erős az intertextualitás, a szöveghez való játékos viszony, éppúgy, akár a szöveg autoreflektív volta.

Narratológiai párhuzamként említhető például az elbeszélői pozíció, hiszen szubjektív narrációról van szó tehát mindkét esetben, amely lehetőséget nyújt az elbeszélő gondolatainak, reflexióinak ábrázolására. *Az Eltűnt idő nyomában*-t megelőző prousti művek szinte kivétel nélkül egyes szám harmadik személyben íródtak, mint például a *Jean Santeuil*, az író önéletrajzi ihletésű regénye. Roland Barthes *Az eltűnt idő nyomában* eredetiségének forrását többek között az egyes szám első személyű narrációban látja. Szerinte Proust regénye attól „áll össze”, hogy a szerző a korábban alkalmazott mindentudó narrátorát egy egyes szám első személyű elbeszélő váltotta fel.¹⁵ Nádas korábbi írásaira is

¹³ JAUSS, *i.m.*, 218. o.

¹⁴ JAUSS, *i.m.*, 220. o.

¹⁵ BARTHES, Roland, „A mű összeáll”, ford. Lőrinszky Ildikó, in *Enigma 2000-2001*, 26-27, 94-96. o.

jellemző az egyes szám harmadik személyű narráció, mint például a *Klára asszony házára*, azonban jelentős korai műveiben, mint a *Biblia*, egyes szám első személyű narrációt alkalmaz. Nádas az egyes szám első személy használatáról több esszéjében is ír, például a *Hazatérés* címűben, amely az *Emlékiratok könyvének* keletkezés-történetét mutatja be.

Eladdig csaknem minden szövegemet valamilyen ösztönös választás folytán egyes szám első személyben írtam. Attól kezdve gyűlölni kezdtem ezt az egyes szám első személyt, s ez a gyűlölet segített abban, hogy immár tudatosan úgy igyekeztem beszélni magamról, hogy közben az ne csak én legyek, hanem amennyiben én, annyiban a bennem létező közös.¹⁶

A *Magyar Lettre Internationale*-ban Krisztina Koenennek adott interjújában részletesen is beszél nemcsak az egyes szám első személy használatáról, de említést tesz többek között művének manni, illetve prousti párhuzamáról is.¹⁷ Korábban, az 1988-ban megjelent *Játéktér* című kötet „Hazatérés” című esszéjében szintén megemlíti Prousttal és Mann-nal kapcsolatban az írás és a kulturális tiltások viszonyát:

Valami olyasmire vágytam akkor, amit mások ilyen vagy olyan okokból nem írhattak meg, vagy egyáltalán nem is akartak megírni. Valami olyasmire, amit helyettük kéne megírnom.

Úgy gondolkodtam akkor, hogy a század irodalma teli van ilyen jellegű hiánnyal. A legnagyobbakéban is mindenütt látszik a csonkolások helye. Úgy vélekedtem, hogy nem véletlen, ösztönös, netán felelőtlenségből származó gesztusokról van szó, hanem kultúránk határozott tiltásairól. Aki tehát olvasni tud ebben a kultúrában, az nem csak pontosan érti a csonkolást, hanem azt is látja, hogy melyik végtagot kellett fűrészszel eltávolítani. [...]

¹⁶ NÁDAS, Péter, 1988, „Hazatérés”, in *Játéktér*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 30. o.

¹⁷ „Miért kényszerülök szakadatlanul arra, hogy egyes szám első személyben beszéljek? Ezt a kényszerűséget a társadalmi rendszer kényszere még fel is erősítette. Az ember mindent el akart kerülni, ami kívül volt saját körén, hiszen abban a pillanatban, amikor elhagyta saját személyiségének határait, bekerült egy olyan masinériába, ahol nem volt ura többé a saját cselekedeteinek, mert nem tudta többé ellenőrizni cselekedeteinek következményeit. Ezt mindenképpen el kellett kerülni, ezért zárkóztam be még jobban az egyes szám első személybe. [...] Ez az európai kultúra az emberi egoizmust emelte a legmagasabb művészi magasslatokra, és innen már tényleg nincsen tovább. Ha nem szólíthatom meg többé a másik embert, és ő sem szólít meg engem, akkor nincsen is többé kihez beszélnem. Ezt a problémát Marcel Proust és Thomas Mann ironikus formában oldja meg. [...] Én nem bírálok Marcel Proustot és Thomas Mannt, inkább az érdekel, melyek voltak azok a témák, amelyekről volt tudomásuk, de mégsem beszéltek róluk.” Nádas Péter/Koenen, Krisztina, „Az idő ellenében élni, írni az ár ellenében”, *Magyar Lettre Internationale*, 1995/17.

Hiába kerestem fogódzót a két nagy csonkoló stilsztikájában, hiszen rosszul gondolkodtam róluk. Közvetettségüket véltem csonkolásnak. Életük és esztétikájuk tényeit összevetve, hazugságra gyanakodtam, tehát etikai szempontból értékeltem a formát. Proust is, Mann is, eleve túl parodisztikus stílusban írtak ahhoz, hogy paródiám tárgyává tehettem volna őket.¹⁸

Nádas az interjúban kitér arra, amiről ebben az esszében is ír, miszerint Proustot és Mannt voltaképpen stilsztának tartja; ha valamiből, akkor legfőképpen stilsztikájukból tudott meríteni.

A magyar irodalomkritika¹⁹ manni rájátszásként Thomas Thoenissen alakját említi, illetve a *Table d'hôte* című fejezet közös étkezéseit, amelyek a *Varázshegyére* emlékeztetnek. Felfedezhető azonban a műben még egy fontos manni párhuzam, Thomas Mann-nak a *Doktor Faustus* című művével. A Doktor Faustus narrátora autodiegetikus narrátor, aki mintegy szemtanúként, mellékszereplőként vesz részt a történetben és egyes szám harmadik személyben beszél el az eseményeket. Ez a fajta narratív megoldás, mint már fentebb is írtuk, a Nádas-regény *Nincsen tovább* című fejezetében jelenik meg, ellentétben az addig alkalmazott homodiegetikus elbeszélési móddal.

Narratológiai szempontból természetesen nagyon hangsúlyosak a különbségek is, hiszen amíg a prousti regény megelégszik egy elbeszélővel, - aki, bár a regény nagy részében névtelen marad, néhányszor mégis elhangzik, hogy Marcelnek hívják -, addig az *Emlékiratok könyve* több elbeszélővel operál. Elsőként egy névtelen narrátor elbeszélését olvashatjuk, aki az 1970-es évek Kelet-Berlinében játszódó történetet mesél el, majd egy Thomas Thoenissen nevű elbeszélő egy XX. század eleji történetbe avatja be az olvasót, amely Heiligendammban játszódik, a harmadik szál pedig a névtelen elbeszélő Budapesten töltött gyerekkorának felidézése. Ez a három szál valójában ugyanazon narrátor különböző megnyilatkozásai, hiszen, mint később kiderül, Thomas Thoenissen a névtelen narrátorunk fiktív elbeszélője, aki maga is egy regény megírásán fáradozik. Létezik még ezen felül egy negyedik szál is a regényben, amelynek szerzője a névtelen narrátor gyerekkori barátja, Somi Tót Krisztián. A Krisztián által írt *Nincsen tovább* című fejezet egyrészt stilsztikailag erősen eltér a többitől, másrészt arra is szolgál, hogy egy másik nézőpontból láttassa meg ugyanazon

¹⁸ NÁDAS, Péter, 1988, „Hazatérés”, in *Játéktér*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 22-24. o.

¹⁹ BALASSA, Péter, 1997, *Nádas Péter*, Pozsony, Kalligram.

eseményeket. A korábbi körmondatos stílus helyett itt rövid, tömör, egyszerű mondatokkal találkozunk. Ennek a stílusváltásnak jelentős funkciója van: a két narrátor jellemének elkülönítésére is szolgál. A fejezet incipitje is rögtön erre az elkülönítési szándékra hívja fel a figyelmünket: „*Józan, talán túlon túl józan ember vagyok.*”²⁰ Figyelemre méltó továbbá az is, hogy a névtelen narrátorral szemben őt a fejezet második oldalán megnevezi az író: Somi Tót Krisztián.

Tematikai párhuzamként az emlékezés témáját említhetjük, hiszen mindkét regény az „eltűnt idő nyomában” indul el. Amiképp a *Megtalált időben* a főhős-elbeszélő ráeszmél, hogy megírandó könyve tárgya nem más, mint az általa átélt események, addig a Nádas-regény több fiktív mémoire összekapcsolása. Tematikai párhuzam lehet még az ekphrasis jelenléte mindkét regényben, amely más módon ugyan, de jelentős szerepet kap. Proustnál nemcsak a kép, de a zene és az irodalom is központi szerephez jut elsősorban a szereplők jellemábrázolásában, Nádasnál pedig az *Egy antik faliképre* című fejezetben a főhős, Thomas Thoenissen egy antik festmény reprodukciója kapcsán reflektál saját életének megoldatlan problémáira. Ez a jelenet erősen emlékeztet bennünket a Proust-regény egyik jelenetére, amelyben Bergotte, a narrátor kedvelt írója Vermeer: *Delft látképe* című festménye kapcsán reflektál saját életművére. Jelenetbeli párhuzamként említhetjük a combray-i családi sétákat, amelyek a heiligendammi séták megfelelőivé válhatnak.

Ezen párhuzamok természetesen részletesebben is kifejthetők, ám lényeges hangsúlyozni, hogy két nagyon eredeti és önálló lábakon álló műről van szó, amelyek értelmezésében nem ez a párhuzam a legjelentősebb vonás, de jelenléte alátámasztható.

OSZKÓ EDINA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

E-mail: oszkoedi@invitel.hu

²⁰ NÁDAS, Péter, 1998, *Emlékiratok könyve*, Pécs, Jelenkor Kiadó, II. kötet, 304. o.